

DÜYLÜNÇAY VADISİNDƏ ANTİK VƏ ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜ ABİDƏLƏRİNİN YAYILMA AREALI

Toğrul XƏLİLOV,

AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin dosenti,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

x.toqrul@gmail.com

AÇAR SÖZLƏR: *Düylünçay, arxeoloji abidə, nekropol, qala, antik dövr, orta əsrlər dövrü.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Дюйлончай, археологический памятник, некрополь, замок, античный период, средневековый период.*

KEY WORDS: *Duyunchay, archeological monument, necropolis, castle, Antic time, Middle ages period.*

Qədim zamanlardan bəri müxtəlif ərazilərdə məskən salmış insanların mənəvi həyatı, xüsusilə milli və dini adət-ənənələri həmişə maraq doğuran mövzulardan olmuşdur. Hər bir regionun mədəni, siyasi və iqtisadi tarixinin, həmçinin həmin ərazilərdə yaşamış insanların dünyagörüşlərinin öyrənilməsində isə tarixi-memarlıq və arxeoloji abidələrin tədqiq edilməsi olduqca vacib şərtlərdəndir.

Bu baxımdan Qafqazın, eləcə də Şərqi mədəniyyət tarixini araşdırarkən Naxçıvanda yerləşən və tarixi abidələrlə zəngin olan Düylünçay vadisində elmi tədqiqat aparmaq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bölgə əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik olduğundan insanlar hələ antik və orta əsrlər dövründə bu ərazidə məskunlaşaraq öz mədəniyyətlərini yaratmışlar. Bunu sübut edən əsas fakt isə arxeoloji abidələrdir. Onların bir qismi haqqında ayrı-ayrı mənbələrdə məlumatlar verilsə də, abidələr kompleks şəkildə tədqiq olunmamışdır. Ona görə də, bu məsələ tərəfimizdən tədqiqat obyektinə kimi seçilmişdir. Tədqiqat zamanı Düylünçay vadisindəki antik və orta əsrlər dövrünə aid abidələrin yayılma arealı, xarakteristikası, öyrənilmə səviyyəsi, arxitekturası öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, uzunluğu 30 km, hövzəsinin sahəsi 124 km² olan Düylünçay mənbəyini Zəngəzur silsiləsinin cənub-qərb yamaclarından alaraq Dəstə kəndi yaxınlığında Araza tökülür. Qar, yağış suları və yeraltı sularla qidalanır. Düylünçay vadisində halihazırda dörd yaşayış məntəqəsi var. Bunlar Məzrə, Üstüpi, Çənnəb, Düylün kəndləridir (şəkil 1).

Düylünçay vadisi

Məzrə oykonimi ərəb dilindən tərcümədə “əkin üçün yararlı yer”, “əkin yeri”, “tarla”, “əkin yerləri əsasında yaranan məntəqə”, “oba”, “kiçik yaşayış yeri” mənalarını verir. Çənnəb oykonimi türk dillərində “çəngəlin ağzı”, “haçalanmış bir şey” və ya “suyun haçalandığı yer”, “suayrıcı” mənalarını kəsb edir. Düylün oykonimi isə “du” və “gilan” komponentlərindən yaranmışdır. “Du” komponenti fars dilində “iki” deməkdir. Üstüpu oykonimi Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektində “səliqəli, abad” kimi mənalar verən “ustupulu / ustufu / ustublu” şəklində işlənir [1, s. 40, 191, 243]. Yerli əhalinin məlumatına görə, kəndin üst tərəfində pir olduğuna görə ora əvvəl Üstüpir adlandırılmış, sonralar oykonim bir qədər dəyişilərək Ustupu olmuşdur. Çənnəb kəndinin əvvəlcə adı Çənənəb, Düylünün adı isə Dügilan olmuşdur. 2003-cü ilin martın 1-dən Çənənəb-Çənnəb, Ustupu-Üstüpu adlandırılmışdır [2].

Düylünçay vadisində olan abidələr iki qrupa bölünür. Birinci qrupa arxeoloji, ikinci qrupa tarixi memarlıq abidələri daxildir. Hər bir qrupa daxil olan abidələr Azərbaycan tarixində özünəməxsus yer tutur və mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

Düylünçay vadisindəki tarixi-memarlıq abidələrinə ziyarətqahlar (Qərib piri (XIV əsr), Üstüpu piri (XVI əsr), Çinaraltı piri (XVII əsr), Məzrə piri (XVI əsr), Səffan piri (Seyid Sultan Səfi piri də deyilir) (XIV-XVI əsrlər)), məscidlər (Məzrə məscidi (XVIII əsr), Düylün məscidi (XVIII əsr), Üstüpu məscidi (XIX əsr), Hacı Səfi məscidi (XVII əsr)), hamamlar (Düylün hamamı (XVIII əsr), Üstüpu hamamı (XVII-XVIII əsrlər)), körpülər (Məzrə körpüsü (XVII-XVIII əsrlər), Çənnəb körpüsü (XIX əsr), Üstüpu körpüsü (XI-XVIII əsrlər)) daxildir.

Arxeoloji abidələr isə yaşayış yerlərindən (Gilaslı dərə yaşayış yeri (XI-XVIII əsrlər), Köhnə Məzrə yaşayış yeri (XI-XVIII əsrlər), Köçəri yaşayış yeri (XIV-XVII əsrlər), Keşan yaşayış yeri (IX-XVIII əsrlər) və s.) və qəbir abidələrindən (nekropollardan) (Gilaslı dərə nekropolu (XI-XVIII əsrlər), Keşan nekropolu (IX-XVIII əsrlər), Köçəri qəbiristanlığı (XI-XIX əsrlər) və s.) ibarətdir. Bu abidələrdən bir qrupu əvvəlki dövrlərdə məlum olsa da, bir qismi 2005-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi sədri tərəfindən imzalanmış “Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında” Sərəncamdan sonra qeydə alınmışdır.

Düylünçay vadisində yerləşən abidələrdə geniş miqyaslı arxeoloji qazıntılar aparılmamış, kəşfiyyət xarakterli tədqiqatlar nəticəsində öyrənilmişdir. Aparılan tədqiqatların gedişində müəyyən olmuşdur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının (NMR) digər bölgələrində olduğu kimi, bu ərazidəki yaşayış yerləri də iki qrupa bölünür. Birinci qrupa ətrafı hasarsız yaşayış yerləri daxildir. İkinci qrup yaşayış yerlərinin ətrafına möhkəm müdafiə divarları çəkilmiş, qala tipli olmuşdur. Onların əksəriyyəti dağılmış, bir qismi isə nisbətən salamat qalmışdır. Yaşayış yerləri ilə yanaşı, bu ərazidə qəbiristanlıqlar da olmuşdur. Bu abidələrdən Köçəri orta əsr yaşayış yeri və nekropolu haqqında mənbələrdə məlumat verilmişdir. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə qeyd edilmişdir ki, Köçəri orta əsr yaşayış yeri XVIII əsrdə (1727-ci il) “Azad-Ciran” nahiyəsinə tabe olmuşdur. Həmin vaxt kənddə 13 nəfər vergi ödəyən kişi yaşamışdır. Onlar 10 adda 2621 ağça vergi ödəmişlər [3, s. 120].

Köçəri qəbiristanlığı (XI-XIX əsrlər) yaşayış yerinə aid olmuşdur. Tədqiqatlar zamanı nisbətən yaxşı saxlanılmış, üzərində ərəb əlifbası ilə yazılmış kitabələr, müxtəlif işarələr, o cümlədən ox,

kaman, günəş rəsmləri olan çoxlu sənduqə formalı, daşdan hazırlanmış qoç və qoyun tipli qəbirüstü xatirə abidələri qeydə alınmışdır. Kitabələrin hicri 1003-cü (1594-1595-ci illər), 1030-cu (1620-1621-ci illər) illərə aid olduğu müəyyən edilmişdir [4, s. 196-200].

Düylünçay vadisində olan, nisbətən salamat qalmış yaşayış yerləri içərisində qalalar özünəməxsus yer tutur. Onları tikinti texnikasına, memarlıq quruluşuna görə siklopik tikililər qrupuna daxil etmək olar. Belə abidələrin hansı məqsədlə tikilməsi haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. İ.İ.Meşaninov bu tip yaşayış məskənlərinin çoxunun əsasən ticarət yollarının üzərində salınması faktına əsaslanaraq qeyd etmişdir ki, onlar ticarət yollarının müdafiəsi məqsədilə tikilmişdir [5, s. 55]. V.İ.Kərimovun fikrinə görə, onlardan əsasən yaşayış yeri kimi, tayfalararası hərbi qarşıdurmalar zamanı isə sığınacaq yeri kimi istifadə olunmuşdur [6, s. 175]. T.R.Əliyev hesab edir ki, belə abidələrdə müdafiə olunmaqla yanaşı, heyvanlar da saxlanılmışdır [7, s. 55-57]. R.B.Bağirov isə bu tip yaşayış məskənlərini qala-şəhərləri qrupuna aid etmişdir [8, s. 5]. Hər bir tədqiqatçı hər hansı bir faktı əsas götürmüş, buna əsasən müəyyən fikirlər irəli sürmüşdür. Düylünçay vadisindəki qalalar (Düylün qalası (III-XVIII əsrlər), Kərəyl qalası (XI-XII əsrlər) və s.) haqqında müəyyən fikir söyləmək üçün həmin abidələrin yerləşdiyi ərazinin, coğrafi mövqeyinin, memarlıq quruluşunun, mədəni təbəqələşmənin səviyyəsini və digər amilləri əsas götürmək, bu istiqamətdə araşdırma aparmaq lazımdır.

Düylün qalası (III-XVIII əsrlər) eyni adlı kəndin cənub-qərb tərəfində yerləşir. Onun cənub və qərb tərəflərindən başqa digər tərəflərində iri daşlardan müdafiə divarları tikilmişdir (şəkil 2). Onların xeyli hissəsi dağılsa da, bir qismi salamat qalmışdır. Salamat qalmış divarların hündürlüyü 3-4 metrə, eni isə 1,5 metrə yaxındır. Divarlar rızaliltərlə möhkəmləndirilmişdir. Qalanın cənub və qərb tərəfi

sıldırım qayalıqlardan ibarət olduğu üçün oraya müdafiə divarları çəkilməmişdir. Qalanın tikinti texnikasında, arxitektura quruluşunda orta əsr memarlığı ilə tunc dövrü memarlığı vəhdət təşkil edir. O, son tunc-erkən dəmir dövrünə aid Qazançıqala, Vayxır qala, Çalxanqala və digər abidələrlə oxşarlıq təşkil etsə də, orta əsr memarlığına aid əlamətlərə də malikdir.

Düylün qalası

Kərəyl qalası (XI-XII əsrlər) Cənnəb kəndinin cənubunda yerləşir. Onun az bir hissəsi salamat qalmış müdafiə divarları (şəkil 3) təbii daşlarla yerin relyefinə uyğun tikilmişdir. Hər iki abidədə

müdafiə divarlarının içərisində yaşayış və təsərrüfat tikintilərinin qalıqları olmuşdur. Onlar dördkünc planda tikilmişdir. Dağılmış tikililərin yerində daş yığınları və üzərini otlar örtmüş kiçik çalalar

Kəreyl qalası

şirlidirlər (şəkil 5). Antik dövrə aid keramikalar sadə və boyalı, orta əsrlər dövrünə aid olanlar isə şirli və şirsizdirlər. Şirli keramikaların istehsal texnologiyası şirsizlər üçün zəruri olan texnoloji proseslərin hamısını təkrarlamaqla yanaşı, şirin və rəngin hazırlanması, qabların müvafiq üsullarla naxışlanması kimi bir sıra əlavə texnoloji prosesləri də əhatə etmişdir.

qalmışdır. Kəreyl qalasının müdafiə divarları çox az saxlanıldığından onların tikinti texnikası, memarlıq quruluşu haqqında geniş məlumat vermək olmur.

Arxeoloji abidələrin üzərindəki materiallar içərisində küpə, kasa, çölmək, çıraq və s. formalı qabların qırıqları çoxluq təşkil edir.

Onlar şirsiz (şəkil 4) və

Hər bir qrupa daxil olan qablar texniki xüsusiyyətlərinə və bədii işlənməsinə görə müxtəlif çalarlara malik olmuşdur. Şirlə əsas etibarilə süfrə qabları örtülmüşdür. Açıq formaya malik qablar (kasa, boşqab, duzqabı və s.) əsasən içəridən, içərisi görünməyən qablar isə (bardaq, çırağ və s.) çöldən şirlənmişdir. Bəzi iri boğazlı qablar hər iki tərəfdən şirlə örtülmüşdür. Bədii şirli qabların əsas kütləsini kasalar, boşqablar təşkil etmişdir. Şirli qabların hazırlanmasında, xüsusilə onların bədii işlənməsində istifadə olunan bir çox texniki üsullar, həndəsi, nəbati, zoomorf ornamentlər (şəkil 2) Orta və Yaxın Şərq ölkələri, həmçinin Cənubi Qafqaz üçün ümumi olmuşdur. İstər şirli, istərsə də şirsiz qabların çox çeşidli olması onların müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilməsi ilə əlaqədardır. Onların düzəldilməsində yerli dulusçular Şərq mədəniyyətindən bəhrələnsə də, Naxçıvanın keramika məktəbi üçün səciyyəvi olan cəhətləri də qoruyub saxlamışlar.

Abidələrdə arxeoloji qazıntılar aparılmadığından onların mədəni təbəqəsinin səviyyəsi haqqında geniş məlumat vermək bir qədər çətinidir. Lakin orada olan müdafiə divarlarına, yaşayış və təsərrüfat binalarına, yer üzərindəki keramika məmulatlarına, daş əmək alətlərinə əsasən qeyd etmək olar ki, bu abidələrdə insanlar müntəzəm şəkildə yaşamışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
2. “Naxçıvan Muxtar Respublikası şəhər və rayonlarının inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: 1 mart 2003-cü il № 423-II Q.
3. Bünyadov Z., Məmmədov (Qaramanlı) H. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Elm, s. 200, 376 s.
4. Səfərli H., Səfərova S. Köçəri qəbiristanlığı / Ali məktəblər arasındakı elmi-praktik kofransın materialları, Bakı, 2002, s. 196-200.
5. Мещанинов И.И. Циклопические сооружения Закавказья // Сообщ. ГАИМК, т. XIII, вып. IV-VII, Ленинград, 1932, с. 53-58.
6. Керимов В.И. Оборонительные сооружения Азербайджана. Баку: Огуз ели, 1998, 132 с.
7. Алиев Т.Р. Археологические исследования циклопических сооружений Азербайджана в 1983-1984 гг. / Тезисы докладов Всесоюзной археологической конференции. Баку: Элм, 1985, с. 55-57.
8. Вагіров R.B. Naxçıvanın qədim qala şəhər tipli yaşayış yerləri və müdafiə istehkamları: Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Naxçıvan: 2005, 24 s.

Тогрул Халилов

АРЕАЛЫ РАСПРОСТРАНЕНИЯ АНТИЧНЫХ И СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПАМЯТНИКОВ В ДЮЙЛУНЧАЙСКОЙ ДОЛИНЕ

РЕЗЮМЕ

Одним из территорий Нахчыванской Автономной Республики с богато сохранившимися памятниками является Дюйлулунчайская долина. В результате благоприятных природных и географических условий региона люди поселившись в этом районе в Древнем и Средневековом периодах, создали свою собственную культуру. Главным фактом, доказывающим поселение людей в этой области - это памятники. Хотя часть из них была представлена в некоторых источниках, эта проблема не была исследована комплексно. Поэтому этот вопрос был исследован нами. Во время исследования рассматривались распространение, характеристика и другие вопросы памятников античного и средневекового периодов в долине Дюйлулунчай.

Togrul Khalilov

ANTIC AND MEDIVAL MONUMENTS SPREADING AREAL IN DUYLUNCHAY

SUMMARY

One of the areas rich in monuments of the Nakhchivan Autonomous Republic is the Duylunchay valley. As a result of the region's favorable natural-geographical conditions, people created their own culture settling in the area in the Ancient and Middle Ages. The main fact that proves people were settled in this area is monuments. Although some information about them was given in some sources, this problem was not comprehensive. Therefore, this issue has been investigated by us. During the study spreading areal, characteristics and other problems of ancient and medieval monuments in Duylunchay valley was dealt.